
MEDICINA - ROMANTIKA - TERMÉSZETFILOZÓFIA. Pathy Nagy Sámuel, egy mineralógus orvos a 18-19. század fordulóján

MEDICINE - ROMANTICISM - NATURAL PHILOSOPHY. Sámuel Pathy Nagy, a mineralogist doctor at the turn of the 18th and 19th centuries

Viczián István PhD

Debreceni Egyetem, Ásvány-Földtani Tanszék

viczianif@gmail.com

Initially submitted May.02, 2025; accepted for publication Sept.30.2025

Abstract

Sámuel Pathy Nagy (1770-1810) was one of the medical doctors in the 18th century who were interested in studying minerals. In the introduction, the paper briefly mentions other physicians in Hungary with similar interests: Daniel Fischer (1695-1746), Sámuel Gyarmathi (1751-1830), János Dercsényi (1755-1837) and Sámuel Zay (1753-1812).

Sámuel Pathy-Nagy was born in Komárom. His father worked as tailor but the family was of noble origin. He studied first in Komárom and became a member of the Scientific Society, founded in the city. Later he went over to the Reformed College of Debrecen. Here he was promoted to teacher of philosophy and librarian. In the library, he translated the book by Campe on psychology and reworked the book by Sander on physical theology. Later he studied medicine at the Universities of Jena and Vienna.

In Jena, he entered the newly formed Mineralogical Society, and he was elected as Hungarian Secretary of the Society. He married Luise Kaul, daughter of a forester in Western Germany, near the city Mainz.

Returning in 1800 to his native city, Komárom, there he became medical practitioner. For the city, he first introduced the vaccination for variola. He received royal distinction for his medical services at the military construction works. According to a letter of him, he used Tokay wine as medicine. He owned a great library with books on medicine, philosophy, and natural history.

kulcsszavak: Komáromi Tudós Társaság, jénai Ásványtani Társaság, himlőoltás, orvostudomány a 18. században, fizikai teológia.

keywords: Komárom Scientific Society, Jena Mineralogical Society, vaccination, 18th century medicine, physical theology.

Mineralógus orvosok Magyarországon a 18. században

Bevezetés

Az ásványtan a 18. században még kevés kutatónak volt fő foglalkozása. Ilyeneknek még leginkább a bányász szakemberek tekinthetők, mint pl. Born Ignác vagy a selmecbányai Bányászati Főiskola egyes tanárai. A legtöbben más foglalkozás mellett, mintegy műkedvelő módon foglalkoztak ásványtannal. Voltak köztük lelkészek és tanárok, mint pl. Benkő Ferenc Szebenben és Nagyenyeden, különböző magángyűjteményeket összeállító arisztokraták, mint

pl. gróf Teleki Sámuel, és a fia, Domokos, Bécsben és Marosvásárhelyen, és különösen sok orvos, akiknek a természettudományos műveltség különben is szaktudásuk alapját képezte. Papp G. (2002) szerint az egyetemen az 1760/70-es évek fordulójáig az ásványtan inkább a fizika részének számított. Utána, „1774-től a természetrajzot – ezen belül az ásványtant – a kétéves alapozó bölcsészeti tanfolyam során oktatták, melyet valamennyi (a harmadévtől a jogi, hittudományi vagy orvoskaron tovább tanuló) hallgató elvégzett” (p. 68). Ez kelthette fel sok orvos érdeklődését az ásványtan iránt.

Papp G. ezt az időszakot „természetrajzi” korszaknak nevezi, amikor az ásványtant a természet három „országa” egyikének tekintették. Ekkor még tulajdonképpen a földtudományok nagy részét magába foglalta. Az ásványok leírásában a Werner-féle jellemzőkön alapuló szemlélet uralkodott.

Itt röviden a 18. századból négy orvos mineralógust említünk meg, majd részletesen Pathy Nagy Sámuel munkásságával foglalkozunk.

Daniel Fischer (1695-1746)

Még a század első felében működött Késmárkon Daniel Fischer, aki Szepes vármegye tisztiiorvosa volt. Több ásványtani témájú művet is írt a szepességi forrásmészkőről, cseppkövekről, gránátról, és feltételezte, hogy a Föld melege a pirit és a víz kölcsönhatásából származik. Legfontosabb műve a „tokaji föld”-ről szól (1732), amit már akkor évszázadok óta természetes gyógyszernek használtak. Ezt az anyagot bolusnak is nevezték, mai vizsgálataink szerint a kaolinit egy nagyon rendezetlen változata (Viczián 2016, 2017, 2021c, Viczián, Németh 2021). Művei főleg Breslauban (Wrocław, latinul: Vratislavia) jelentek meg. 1719-ben a német Academia Naturae Curiosorum (később: Leopoldina) tagjának választották (egyszerre Köleséri Sámuellel, aki szintén orvos és mineralógus volt).

A tokaji föld lelőhelyéről pontos leírást ad, közli kémiai tulajdonságait, de a könyv nagy része inkább kultúrtörténeti tanulmány a hasonló célra használt ásványi anyagokról, az ókori klasszikus időktől kezdve a saját korában török uralom alatt álló görög szigetekig. Bár láthatólag teljes mértékben a breslaui német kultúrkörhöz tartozik, jó magyar hazafinak bizonyul: szenvedélyesen érvel a tokaji föld mellett, a hasonló sziléziai földdel szemben. Számára azonban a szűkebb haza a Felső-magyarországi hegyvidék, ami éppen Tokajnál végződik. Ha itt átnéz a Tisza túloldalára, már csak rémítő és puszta erdőségeket („horridas et desertas silvas”) lát.

Gyarmathi Sámuel (1751-1830)

Amikor gróf bethleni Bethlen Elek tanulmányútra Göttingenbe utazott, egyik kísérője a különben is hosszú ideig a gróf bethleni Bethlen család szolgálatában álló orvos, Gyarmathi Sámuel volt (Viczián 2012). Itt érdeklődése az orvosi tanulmányok mellett a nyelvészet felé fordult. Egyik első felfedezője lett a finnugor nyelvrokonságnak. Eredményeit közreadó, „*Affinitas*” című könyve Göttingenben jelent meg 1799-ben, a göttingeni tudós társaság emiatt választotta tagjává. A városban egy emléktábla mint nyelvészt örökíti meg.

Érdekes, hogy ilyen, kifejezetten nyelvészeti érdeklődés mellett nyomait találjuk annak is, hogy az ásványokkal foglalkozott. Hazajövet egy 425 darabból álló ásványgyűjteményt vásárolt Németországban az enyedi főiskola számára, ennek jegyzékét Emmering, Blumenbach és Wiedenmann szerint maga készítette el. Az említett német szerzők közül Emmering Giessenben, Wiedenmann pedig Lipcsében jelentetett meg egy-egy ásványtan könyvet ezekben az években. Gyarmathi tehát a legkorszerűbb rendszertanokat

vette alapul gyűjteménye leírásakor. Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840) pedig a göttingeni egyetemen volt természettudós és orvosprofesszor. A Jénában megalakult Ásványtani Társaságnak is alapító tagja volt.

A hazahozott ásványgyűjteménynek Nagyenyeden is megvan a nyoma, bár sajnos maguk a minták nincsenek meg, mert a gyűjtemény más anyagaival együtt elpusztultak 1849-ben. Megmaradt viszont a gyűjtemény eredeti leírása, ahol valóban meg is találjuk a bejegyzéseket Gyarmathi ajándékáról.

Dercsényi János (1755-1837)

Az orvostudomány mellett még két másik szakterület iránti érdeklődés jellemezte Dercsényi Jánost is, aki Zemplén vármegye tisztiorvosa volt. Ez a két másik szakterület a szőlőművelés és a geológia voltak. A tokaji borról ő írta az első szakkönyvet, amely 1796-ban jelent meg németül és az 1800-as évek elején magyarul. Ebben elsősorban a szőlőművelésről van szó, de művéhez egy elég részletes „Geognosztikai toldalékot” is csatolt. Ez a toldalék Hegyalja geológiájáról az első tudományos leírásnak tekinthető, amit a később ott dolgozó Szabó József is ismert és kijegyzetelt. Ezt hegyaljai terepi jegyzőkönyvei (1863-1866) tanúsítják, bár a monográfiájában (1866) nem hivatkozik rá.

A megjelent borászati könyvből úgy látszik, hogy ez a geognosztikai rész is már gyakorlatilag kész volt, amikor, valószínűleg 1795 őszén, arra utazott egy da Camara nevű brazil geológus, és kérte Dercsényi Jánost, hogy mutassa meg neki a környék földtani képződményeit (Viczián 2021a). Ennek hatására Dercsényi a már különben kész szöveghez lábjegyzeteket fűzött, amelyekben a vendég véleménye alapján ő maga is megváltoztatta a magyarázatát a kőzetek eredetéről. Eredetileg, nagyon helyesen, Dercsényi János azt tartotta, hogy a tokaji Nagy-hegy és az egész Hegyalja vulkáni eredetű, de ezt da Camara hatására üledékesre változtatta. Magyarországra da Camara Freibergből érkezett, ahol Werner hatására meggyőződéses neptunista lett, és a néhány napos közös terepbejárás közben meggyőzte vendéglátóját is, hogy a látott kőzetek nem vulkáni, hanem vízi eredetűek. Szerencsére a leírásban Dercsényi eredeti vulkáni értelmezése is benne maradt, és ezek a neptunista vélemények főleg csak lábjegyzetbe kerültek.

Zay Sámuel (1753-1812)

Zay Sámuel Komáromban született, majd a debreceni Református Kollégium elvégzése után a Pesti Egyetem Orvostudományi Karán szerzett diplomát. Először Kecskemét város, majd Komárom vármegye tisztiorvosa lett, ekkor Tatán telepedett le. Itt halt meg 1812-ben. Ásványtani munkásságát Hála et al. (1998) ismertették.

Ásványtannal főleg fiatal korában foglalkozott. Feltehetőleg a komáromi Mindenes Gyűjteményben is jelentek meg írásai (1789-1792). Ezt nem lehet biztosan tudni, mert mint ahogy majd e cikkben Pathy Nagy Sámuellel kapcsolatban is említjük, sajnos ebben a folyóiratban általában nem tüntették fel a szerzők nevét. Az egyetemen Piller Mátyástól tanulta az ásványtant, a természetrajz tantárgy keretében. Nagy hatással volt rá Piller rendszertana és egyetemi ásványgyűjteménye.

Nem sokkal az egyetem befejezése után már megírta, és 1791-ben ki is adta legjelentősebb természettudományos művét, a „Magyar mineralógiá”-t. Ez Benkő Ferenc műve (1786) után a második magyar nyelvű önálló ásványtan könyv. Szaknyelvi jelentősége is nagy. Néhány szórványos korábbi említés után ő alkalmazta és vezette be a szakirodalomba a mai értelemben vett „ásvány” szót, amely már a könyv címében is szerepel. Igazi

természetrájk kutató volt a kor értelmezése szerint. Terve volt, hogy a természet másik két országáról, a növényekről és az állatokról is ír kézikönyvet. Ezek közül csak a növényrendszertan készült el, de sajnos ezt sem adta ki. Később viszont még fontos orvosi könyveket írt.

Az e cikkben bemutatandó, szintén Komáromban született Nagy Sámuel kissé idősebb kortársa volt, életük sok hasonlóságot mutat. Minden bizonnyal jól ismerték is egymást. Az akkor már Jénában tanuló Nagy Sámuelnek bizonyára része is volt abban, hogy a jénai Ásványtani Társaság igen hamar, még Teleki Domokos elnöksége idején levelező tagjának választotta Zay Sámuel. Az 1798. július 2-án kiállított diplomát Johann Georg Lenz igazgató, valamint Teleki Domokos elnök és Nagy Sámuel titkár írták alá.

Pathy Nagy Sámuel (1770-1810)

A róla szóló eddigi irodalom

Nagy Sámuel meglehetősen kevésbé ismert alakja tudománytörténetünknek. Szinnyei József nagy gyűjteményében ő is megtalálható, de utána az utóbbi évekig szinte semmi utalás nincs rá a szakirodalomban. Ez alól Szilágyi Ferenc (1979, 1986) néhány irodalomtörténeti méltatása számít kivételnek.

Pedig élete minden szakaszában valami jelentős dolgot alkotott: fiatal korában Komáromban és a Debreceni Kollégiumban az irodalom és a teológia terén, jénai tanulmányai alatt az ásványtanban, végül Komáromban mint városi orvos. Az utóbbi években több tanulmányban foglalkoztunk a munkásságával, főleg a debreceni idők természettudományos és teológiai eredményeivel (Viczián 2014a,b,c, 2015), valamint a könyvtára fennmaradt jegyzéke alapján szellemi látókörét igyekeztünk felidézni (Viczián 2021a). Pathy-Nagy Gáborral, a család ma élő leszármazottjával együtt a családi iratok alapján főleg a családi háttérrel, valamint jénai ásványtani tevékenységével foglalkoztunk (Viczián, Pathy-Nagy 2024). A családi iratok és a fiatal Nagy Sámuelről készült festmény jelenleg Pathy-Nagy Gábor nagyjánál, Pathy-Nagy Lajosné Bodor Irénnél vannak. Mindkettőjüknek köszönettel tartozom, hogy ezeket és eddigi kutatásaik eredményeit rendelkezésemre bocsájtották.

Jelen dolgozat egy 2024-ben rendezett orvostörténeti konferencián elhangzott, német nyelvű előadás (Viczián 2024) anyagát tartalmazza. Ebben az eddigi közleményeket kísérelem meg összefoglalni, emellett főleg orvosi működését igyekszem felidézni.

Származása

A keresztelési anyakönyv szerint Nagy Sámuel Komáromban, 1770. május 30-án keresztelték meg a református egyházban. Apja: Nagy András, foglalkozása: *exomidarius* (férfi ing- vagy zubbonykészítő), anyja: Fábíán Katalin, mindketten kálvinista vallásúak. Apja, Nagy András keresztelési anyakönyvi bejegyzése is megvan 1732-ből. Ebben van egy utólagos megjegyzés arról, hogy az *exomidarius* képesítést 1757. február 26-án kapta meg.

Ebben az iratban csak a Nagy családnév szerepel, ő maga is inkább csak a Nagy nevet használta, de a család általában a Pathy Nagy kettős nevet viselte. Nemesi család volt, a nemességet és a címet a családi hagyomány szerint Pathy Miklós kapta 1579. november 1-jén Báthory István erdélyi fejedelemtől. Úgy tudjuk, hogy a nemesi levél a nyíregyházi vagy a szatmárnémeti levéltárban van. Érdekesség a címerben a felül levő bagoly. Ez talán arra utal, hogy Pathy Miklós tudós ember volt, lehet, hogy éppen orvos.

Komáromtól nem messze keletre, a Duna északi partján ma is létezik egy Pat nevű község, Izsától keletre, Almásfüzitővel szemben. A település neve megtalálható pl. már Priorato Komárom környékét ábrázoló térképén (1672) is, Patt alakban. Lehet, hogy innen származik a Pathy név.

A család nemességét egy latin nyelvű nemesi bizonyáglevél igazolja, amelyet Komárom vármegye adott ki Komáromban, 1804. április 12-én. Ez az eredeti nincs meg, de egy hitelesített másolatot ismerünk, amelynek a megerősítését már magyar nyelven Somogy vármegye adta ki Kaposváron, 1835. január 7-én. A másolat hitelesítése Iharosberényben történt, 1835. október 9-én. Erre a bizonyáglevélre hivatkozik Alapi Gyula (1911) is Komárom vármegye nemes családjairól írt könyvében.

A bizonyáglevélben a Nagy Sámuel közvetlen származására vonatkozó rész a következő:

“Andreae cum Filiis Andrea et Samuele porro Alexandro nec non Samueli Medicinae Doctori, cum Filiis peraeque Samuele, et Carolo... omnibus omnino – Nagy alias Pathy...”

„András, akinek fiai, András és Sámuel, továbbá Sándor, valamint Sámuel orvosdoktor, akinek a fiai: hasonlóképpen Sámuel, és Károly..., mindannyian – Nagy másként Pathy...”

Az orvosdoktor fiai közül tudjuk, hogy Károly 1802-ben született, és ő is híres orvos lett. 1806-ban született még egy Johanna Erzsébet nevű lány is.

Sok bizonytalanság volt a család nevének helyes írásmódjával kapcsolatban is. Mint láttuk, a nemesi bizonyáglevélen a régi latin írásmód: *Nagy alias Pathy* (= Nagy, másként Pathy) volt. Az Országos Levéltár 1898-ban rögzítette, hogy ez a név kettős név, tehát a *Pathy* vagy *pati* nem prédikátum, azaz nem nemesi előnév. 1901-ben az Országos Levéltár a *Pathy-Nagy* írásmódot ajánlotta. Azóta a család ezt az írásmódot követi.

Fiatalsága Komáromban

Nagy Sámuel Komáromban nőtt fel. A család tulajdonában van egy fiatal kori arcképe, amely egy nagyon jó minőségű festmény, de sajnos nem tudjuk, hogy ki volt a művész. A kép minden bizonnyal Komáromban készült az 1780-as években (1. kép).

1.kép. Nagy Sámuel fiatalkori arcképe. Ismeretlen festő, Komárom. A család tulajdonában.

Komáromban ezekben az években kimagasló tudományos élet folyt. 1783-ban került oda a Debreceni Kollégiumból református lelkésznek Péczeli József, aki haláláig, 1792-ig ott is maradt. Még 1783-ban megalapította a Komáromi Tudós Társaságot. Ennek az ásványtan szempontjából fontos tagja volt Zay Sámuel is, akinek a működését már röviden ismertettük.

A társaság 1789-1792 között folyóiratot adott ki *Mindenek Gyűjtemény* címen. Sajnos a folyóirat általában nem közölte a megjelent cikkek szerzőinek nevét, így ezt csak találgatni lehet. Így pl. valószínűleg Fejér György írt üdvözlő költemény ifj. gr. Teleki Domokos tiszteletére, aki meglátogatta Pozsonyban a katolikus papnevelőt (1790. IV. negyed). Megjelentek ismertetések Abraham Werner és Benkő Ferenc új ásványtan könyveiről, drágakövekről, ezeket Zay Sámuel írhatta. Nagy Sámuel 1788-tól kezdve a debreceni Református Kollégiumba járt, de a szünidőket még akkor is Komáromban töltötte. Így ő is írhatott a folyóiratba. Talán *A tüzet okádó hegyekről* című cikk az ő műve, amelyben híres vulkáni vidékeket (Etna, Vezúv, Hekla, Kamcsatka) ismertet (1791. V. negyed). Erre azért gondolhatunk, mert 1794-ben a Sander-fordításának saját maga által írt kiegészítéseiben is megtaláljuk ezek leírását.

Debreceni tanulmányai

Nagy Sámuel 1788-ban került a debreceni Református Kollégiumba, és 1797-ig maradt ott. 1793-tól már tanít is, filozófiát. 1794-ben Kazinczy Ferenchez írt egy tanulmány-szerű levelet, amelyben filozófiai kérdéseket tárgyal, főleg a lélek mibenlétének kérdését (Váczy 1891).

1795-ben könyvtáros lesz és szenior a hallgatók között. Megbarátkozik a kollégiumban tanuló másik kimagasló tehetséggel, Csokonaival (Szilágyi 1979, 1981). Egy, minden bizonnyal a kettejük barátságáról szóló levelet, amelynek aláírója: „N. S.”, Kilián István (1979) közölte. Az is összeköti őket, hogy irodalmi kérdésekben mindketten példaképüknek tekintik Kazinczy Ferencet és Komáromban Péczeli Józsefet. Lefordít két jelentős német művet magyarra, az egyik Campe: *Psychologia*, a másik Sander: *Az Istennek jósága és böltsessége a' természetben*. Mindkettő 1794-ben jelenik meg, a Pozsonyban és Komáromban tevékenykedő Wéber Simon Péter kiadásában.

E könyvek fordításával a továbbiakban még részletesen foglalkozunk.

Mindez már országosan is felkelti az érdeklődést. A *Magyar Hirmondó* című lap 1794. április 4-i számában ezt írja róla:

„Ebből nagy philosophust lehet várni: ezt egy discursusa meg mutatja... Őtet nagy emberek betsülik.”

A híre Erdélybe is eljut. Erről tanúskodik egy érdekes leírás 1795 decemberéből. Erdélyből egy ifjú gróf, Bethlen Elek németországi tanulmányútra utazott ki Debrecenen keresztül. Naplójában (Torma 1867) leírja, hogy már otthon feltette magában, hogy Debrecenben két emberrel szeretne találkozni, Csokonaival és Nagy Sámuellel. Már mielőtt a városba értek, egy csárdában kollégiumi diákokkal találkozott, közülük egyet megszólított, és elmondta kívánságát. Az illető diák így felelt:

„Csokonay Debreczenben a professzorokkal nem egyezhetvén, tegnapelőtt ment Patakra hazai törvényt tanulni; Nagy Sámuel pedig én vagyok.”

E szerencsés találkozás után Nagy Sámuelről ezt jegyezte fel naplójában:

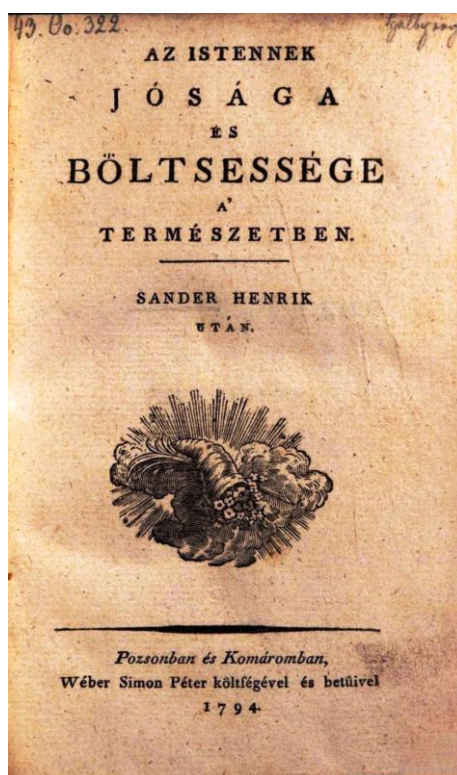
„Ez a Sander és Kampe ... fordítója, s e mellett kivált a filosofikumokban éles és mély belátású ifjú”.

Campe pszichológiai könyvének fordítása (1794)

Nagy Sámuel debreceni tanár korában nagy jelentőséget tulajdonított a neveléstudománynak. Lefordította Joachim Heinrich Campe német pedagógus *Kleine Seelenlehre für Kinder* című művét magyarra, *Psychologia* címen (1794, 6. ábra). Az eredeti német kiadás Hamburgban jelent meg 1780-ban. Nagy Sámuel könyvtárában az 1793-as bécsi kiadás volt meg, bizonyára ezt használta a fordításhoz. A *pszichológia* szó talán először itt szerepel magyar könyv címében. A magyar kiadásban a „V* S*nek N*” című ajánlást, „Az olvasóhoz” című előszót és a jegyzeteket Nagy Sámuel írta. Az előszóban a könyv beszélgetve tanító módszerét dicséri, saját pedagógiai elveit foglalja össze, és felsorolja az akkor újnak számító lélektani munkákat.

A Sander fordítás (1. kiadás: 1794, 2. kiadás: 1798)

A könyv címe magyarul: Az Istennek jósága és böltsessége a' természetben (2. kép). Az eredeti mű 1778-ban jelent meg. Szerzője, Heinrich Sander (1754-1782). Nagy Sámuel a lefordított könyvben ismerteti Sander életrajzát is. Ő is, mint sokan abban a korban tragikusan rövid életet élt, de az alatt is jelentős életművet alkotott. Teológiát tanult Tübingenben, majd természetrajz tanár lett Karlsruhéban. Könyve egy akkor népszerű irányzat, a „fiziko-teológia” egy jellegzetes képviselője (Link 2007). Már ide sorolhatók Kepler és Newton teológiai munkái is, de az irányzat alapvető műve Derham: *Physico-theology* című könyve (1713). Ezt is ebben az időben fordította le magyarra Segesvári István debreceni orvos. A fordítás Bécsben jelent meg, 1793-ban.

2. kép. Sander könyvének magyar fordítása, 1794. Címlap.

Az irányzat a természettudomány és a teológia sajátos keveréke: Isten tulajdonságait a természet vizsgálatából akarja kiolvasni. Sander ezt a saját előszavában így fejezi ki:

„Minden vizsgálódásunk után nagyobb és imádásra méltóbb az Isten!”

Nagy Sámuel a fordításhoz írt bevezetőjében hasonló hangot üt meg:

„Minden dologban az Istent találjuk fel.”

A természeti példák Keplerrel és Newtonnal ellentétben nem annyira az olyan egzakt természettudományokból valók, mint a csillagászat és a fizika, a példák közül az emberi test is hiányzik, inkább az állattan, növénytan és mineralógia (=földtudomány) szerepel. Nagy Sámuel szerint: „a száraz systema helyett... némely válogatott darabjait hozza fel az ékes természetnek”.

A magyar változat tulajdonképpen nem egyszerű fordítás, inkább átdolgozásnak lehet nevezni. Maga Nagy Sámuel is megírja ezt a bevezetőben:

A könyv az eredetihez képest „majdnem kétannyira szaporodott”.

Közben a mű magyar jellege is erősebb lett. A könyvről „a német fírhangoztató lehúzóvíván: a magyar világ piacára kitétem.”

Nagy Sámuel igyekezett a magyar kiadásba a magyar irodalom minél több jelentős egyéniségét bevonni. Az ajánlás Kazinczy Ferencnek szól:

„A TE nevedet metszem homlokára.”

Kazinczy példájának emlegetése azért is indokolt volt, mert a fordítás nagy nyelvújító munkát is kívánt. Ahogy Nagy Sámuel írta: „Feles számú új szokat kellett találnom”.

A jó barát, Csokonai Vitéz Mihály üdvözlő verssel ünnepli a könyv megjelenését. Szilágyi F. (1981) szerint azonban a könyvben szereplő verses összefoglalások fordítója valószínűleg nem ő, hanem Lengyel József (1770-1822) lelkész, énekszerző, „...akit én Molnár Albert és Ady közt legigazabb vallásos költőnknek érzek” – írta róla Németh László (A református énekeskönyv, 1940).

Egy érdekesség, amit szintén Szilágyi Ferenc (1956) vett észre, hogy Csokonai a *tüdőhólyag* szót, amelyet Horváth Ádámhoz írt verses levelében és a tüdőgyulladásáról szóló versében használ, minden bizonnyal Nagy Sámuel Sander-fordításából vette.

Jénai tanulmányok, működése az Ásványtani Társaságban, 1797-1799

Jénába Nagy Sámuel 1797 őszen érkezett meg. A kiutazás egyes állomásait is nyomon követhetjük. Sander fordításának javított és bővített 2. kiadásához az előszó keltezése szerint június 1-jén Bécsben van. Ebben az évben megjelenik még Salomon Gessner svájci költő verseinek fordítása is (Szilágyi 1986). Az ehhez írt ajánlást viszont július 8-án Iglóról keltezi. Talán azért is ment még a Szepességbe, hogy a német nyelvben gyakorolja magát.

Jénába a legjobb pillanatban érkezik meg: éppen 1797. decemberében alakul meg Lenz professzor vezetésével az Ásványtani Társaság. Összesen 19 alapító tagja van, és ezek között már ott találjuk az ő nevét is. A 19 alapító tagból 3 magyar, Nagy Sámuelen kívül Bredeczky Sámuel és Mihalik Dániel. A társulat külön magyar titkárt is választ, ez először Bredeczky Sámuel, de 1798. április 15-én már Nagy Sámuel lesz az új magyar titkár. Mint Zay Sámuelnél már említettük, Nagy Sámuel aláírása már ott látható a neki küldött oklevélen, amelyet Jénában adtak ki 1798. június 2-án.

A család megőrizte Nagy Sámuel jénai titkári diplomáját is (3. kép). Ennek szövege a következő:

„Die Jenaische mineralogische Societaet bestaetiget durch gegenwaertiges Diplom, dass sie durch einstimmige Wahl den Herrn Samuel Nagy aus Ungarn zu ihrem Secretair c.[?] Mitglieede ernannt hat.

Jena d. 15ten April 1798.

Graf Dominik Teleki von Szék, Praesident.

Johann Georg Lenz, Director.

Johann Fridrich Fuchs, Secretair.”

„A jénai Ásványtani Társaság megerősíti a jelen oklevéllel, hogy egyhangúlag a magyarországi Nagy Sámuel urat választotta meg titkárává és tagjává.

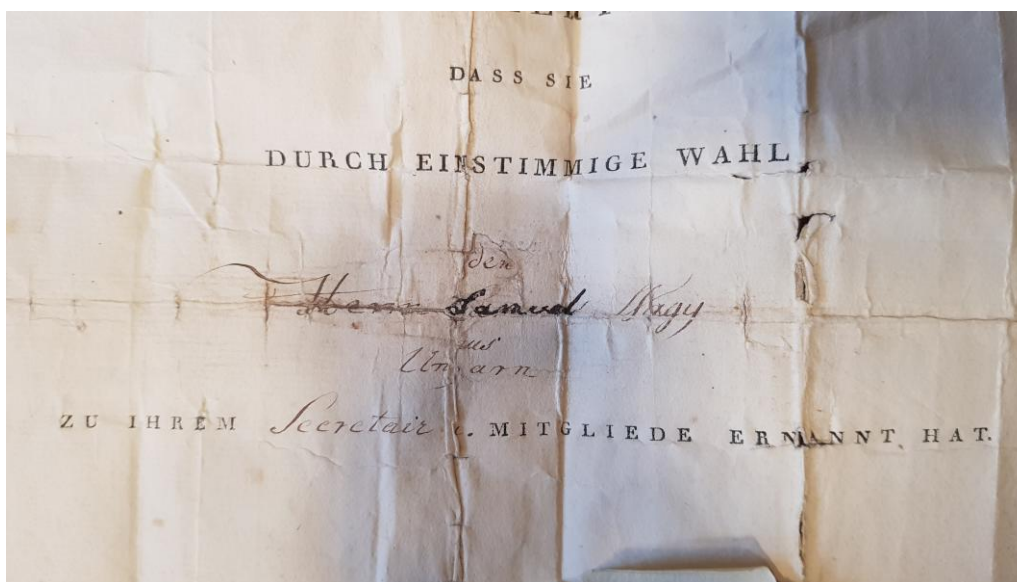
Jéna, 1798. április 15.

Széki gróf Teleki Domokos, elnök.

Johann Georg Lenz, igazgató.

Johann Fridrich Fuchs, titkár.”

Itt még Nagy Sámuel csak, mint rendes tag szerepel, később: tiszteleti taggá is választották (Gurka 2013).

3. kép. Nagy Sámuel jénai titkári diplomája. Részlet: név és tisztség. A család tulajdonában.

1799. január 13-án került sor ünnepélyes keretek között a társaság első nyilvános ülésére. Ezen fele-fele arányban képviseltették magukat német és magyar előadók. A 8 felszólaló közül 4 volt magyar: Nagy Sámuel és Stark Mihály tudományos előadást tartottak, Őri Fábián László és Pázmándi Antal jókívánságaikat fejezték ki (Gurka 2013).

Nagy Sámuel előadása rögtön Lenz professzor előadása után következett, a címe „Magyarország kémiai-mineralógiai története” volt. Sajnos az előadás szövege nem maradt fenn, de valószínűleg a Sander-fordítás magyar vonatkozású részei alapján rekonstruálható, amelyek a német eredetiben nem voltak benne, hanem ezeket a részeket Nagy Sámuel tette hozzá a fordítás szövegéhez. A következő, jellegzetesen magyarországi ásványokról lehetett szó:

- Só. Tengeri só, amely az erdélyi sóbányákban található. A magyar alföldi sziksó, „Natron”, „lúg-só”, „pótas” néven.
- Arany és ezüst: „körmötzi és selymetzi bányák”, Erdély.

- Kőszén fajtái: 1. „Csak rétegenként vagyon, poronyó és könnyű, a színe barna, s ha egyszer meggyullad, magában is szépen ég, a füstje sem annyira sötét s kénkö szagú.”
 - 2. „mélyebben vagyon, tömött, kemény, nedves, fekete, és szurok szagú lángot bocsát.”
 - Tőzeg. Eredetéről ezt írja: „ahol régenten vagy fák rothadtak el, vagy pedig a tók fenekéi, nád gyökerei, kákával, sással minden nyáron teli nőnek, a víz benne elrothad, s a fekete büdös fenék sár, mely a gyökereken alól vagyon, torfnak alkalmas.”
- A tőzeg lelőhelyei Magyarországon: A torf lelőhelye a Bánátban Alibonár, de „lehetne készíteni Kartzag körül is Kara-jánoson”.

Házassága, 1798 (1799?)

Németországi tanulmányútja idejére esik Nagy Sámuel házassága is. Felesége, Luisa Kaul 1779-ben született egy Gebrodt nevű kis faluban. Ez a község akkor a Badeni Nagyhercegség, Sponheim Hátsó Grófsághoz tartozott, a nagyherceg legészakibb birtoka volt, amely már sziget-szerűen helyezkedett el a Rajnavidék szomszéd területei között. Ma Rheinland-Pfalz tartományhoz tartozik. Tőle északra húzódik a Soon-Wald erdős hegyvonulata. Tőle keletre a legközelebbi nagyváros a Rajna partján Mainz.

A család megőrizte Luisa keresztlevelének 1798-ban kelt másolatát, amit valószínűleg a házasságához kellett kikérni. Ennek szövege a következő:

„Extractus Evangelisch Lutherischen Gebrodter Kirchenbuchs

In Jahre Christi 1779. den 19ten Monaths Februar war in Gebrodt ehelich gebohren, und den 21ten F. getauft

Luisa Carolina Maria

Eltern: Herr Johann Peter Kaul Hochfürstlich Marggräfl. [Markgräfl.] Badischer Förster des Amts Winterburg und Anna Margaritha eine geborne Andräin.

Gestattern: 1) Herr Oberforster [Oberförster] Buchholz von Meisenheim

2) Frau Luisa Carolina Ev. Kirchenrath Wirths Gattin.

3) Magdalena Franz Michel Andrä Gerichtssöffe zu Gebrodt Ehefrau.

Geben. Gebrodt den 19ten Jun. 1798.

in fidem extractus

Klick pastor“

„Kivonat a gebrodthi evangélikus lutheránus egyházi anyakönyvből

Krisztus 1779. évében február hónap 19-én Gebrodtban született házasságban, és f. 21-én megkeresztelték

Luisa Carolina Mariát

Szülei: Johann Peter Kaul úr, badeni főhercegi, örgrófi erdész a winterburgi hivatalnál és Anna Margaritha született Andrä.

Jóváhagyók: 1) Buchholz úr, meisenheimi főerdész

2) Luisa Carolina asszony, Wirth ev. egyháztanácsstag felesége.

3) Magdalena, Franz Michel Andrä gebrodthi bírósági esküdt felesége.

Kiadva: Gebrodt, 1798. június 19.

a kivonat hitelül

Klick lelkipásztor”

Mint a keresztlevélből látható, Luisa édesapja erdész volt Gebrodt községben, amely a winterburgi erdészeti hivatalhoz tartozott (4. kép). Ez az adat jól ellenőrizhető a nagyhercegség hivatalos naptára 1777-es kiadásában (Hochfürstlich-markgräfllich-badischer Hof- und Staats-Kalender 1777). Itt a 142. oldalon a következő olvasható:

„Amt Winterburg, in der hintern Grafschaft Sponheim.

Förster zu Gebrod und übrigen Orten: Hr. Peter Kaul.“

„Winterburgi hivatal a Sponheim Hátsó Grófságban.

Erdész Gebrodban és a többi helyen: Peter Kaul úr.“

Felmerül a kérdés, hogy Nagy Sámuel hogyan találkozhatott egy Jénától ilyen messzire fekvő kis faluból származó lánnyal? Talán egy ide vezető szál az volt, hogy Szinnyei József szerint tagja volt a jénai Ásványtani Társaság mellett a Gotha-Altenburgi Erdészeti és Vadászati Társaságnak is (Herzoglich-Sächsisch-Gothaische und Altenburgische Societät der Forst- und Jagdkunde zu Waltershausen). Ezek a városok Jénától nem messze vannak, és ma Jénával együtt Thüringia tartományhoz tartoznak. Talán ennek a társaságnak valamilyen rendezvényén találkozott Peter Kaul úrral és családjával?

4. kép. Feleségének apjának munkahelye: erdészház Winterberg mellett. Andrees Handatlas, (3. kiadás. 36. lap), Rheinland stb. Bielefeld és Leipzig: Velhagen und Klasing. 1893.

Úgy tűnik, hogy Nagy Sámuel a következő, 1799. évben meglátogatta felesége családját a Sponheimi Grófságban. (Vagy csak ekkor tartották az esküvőt?) Fennmaradt Nagy Sámuel útlevele, amelyet Jénában állított ki az egyetem „der studiosus medicinae Samuel Nagy”, azaz „Nagy Sámuel orvostanhallgató” számára.

Az úticél: „Kreuznach in departement von Donnersberg“, azaz „Kreuznach Donnersberg megyében“.

A látogatás célja: „... einige Freunde zu besehen ... die medicinischen Anstalten zu Mäynz (?) zu besehen“, azaz „... barátok meglátogatása ... Mäynzban egészségügyi intézmények meglátogatása.“

Az útlevelet Jénában 1799. március 6-án adták ki.

Kreuznach a Gebrodt községhez legközelebb eső nagyobb település. Mäynz bizonyára Mainz, a környék központja. Érdekes, hogy az útlevél az utazó megbízhatóságát elsősorban egészsége szempontjából igazolja: nem szenved semmiféle fertőző betegségben, olyan helyről jön, ahol jó, tiszta a levegő. Az utazás hivatalos jellegét az adja, hogy Mainzban kórházakat kíván meglátogatni.

Külön érdekes az útlevél hátlapján levő, kézzel írt, francia nyelvű láttamozás, amit nehéz kiolvasni. Ennek szövege körülbelül a következő:

„Au Bon, pour rép. ... le Rhin.

Par l'Adm^{ion} ... Contr.

le Mayence, le 20. Germinal, an 7 répl.”

„érvényes, a köztársaság ... Rajna

Az ellenőrző hivatal által ... ?

Mayence, A köztársaság 7. éve, Germinal (sarjadás hava) 20. (1799. április 10.)”

Ekkor már a régi német, bádeni adminisztráció nem volt sehol. A francia forradalom után vagyunk, a környéket Franciaországhoz csatolták, és Mainz (Mayence néven) egy francia megye, département du Mont-Tonnerre székhelye lett. A névadó, Mont-Tonnerre, a megye legmagasabb hegye, a Donnersberg francia neve.

De úgy látszik, a nagypolitika nem akadályozta a család találkozását, Luisának el kellett búcsúzni otthonától, és Jénába visszatérve nemsokára el is indultak Magyarország felé. Arról van adatunk, hogy 1799. július 15-én már Bécsben voltak, mert egy újabb fordítása ügyében akkor találkozott Bécsben Péteri Takács József könyvkiadóval (Takáts Sándor 1890).

Hufeland könyvének fordítása

Az a fordítás, amelyről Bécsben tárgyaltak, fontos orvosi munka volt, a jénai egyetemen tanító Hufeland német orvosnak a csecsemőápolásról írt könyve: „Guter Rat an Mütter”. Jénában Nagy Sámuel lefordította ezt a munkát, és 1799. július 15-én Bécsben meg is egyezett péteri Takács Józseffel, hogy átadja neki a fordítása kéziratát. A kiadásból valószínűleg azért nem lett semmi, mert éppen ekkor Festetics György gróf megvonta anyagi támogatását ettől a kiadótól. A könyv fontosságát mutatja, hogy nemsokára mégis megjelent magyarul, őri Fábián László fordításában (Pozsony, 1802). Ez a kiadás megvolt Nagy Sámuel könyvtárában is. Érdekes, hogy őri Fábián László szintén tagja volt a jénai Asványtani Társaságnak, és ezt büszkén fel is tünteti a könyv címlapján.

Orvosi működése Komáromban

Bár Nagy Sámuel már Jénában is orvostanhallgatóként tartották nyilván, az orvosi képesítést végül Bécsben szerezte meg, valószínűleg 1800-ban. Utána Komáromban telepedett le, ott kezdett orvosi gyakorlatot. Nagy Sámuel orvosi működéséről eddig legrészletesebben Krász Lilla (2022) írt, így ebben a részben több adat őtől származik.

Megérkezése után, már rögtön a következő évben, 1801-ben nagy feladatot kellett megoldania, mert kitört a városban a himlőjárvány. Ő vezette be elsőnek a védőoltást a himlő ellen. Írt egy tájékoztató könyvecskét is „a komáromi nép megvilágosítására különösen” az „oltalmazó himlő”-ről, ahogyan a védőoltást nevezte (Nagy 1801). Nagy bátorságról és elkötelezettségről tanúskodik, hogy az oltással szemben meglévő bizalmatlanság eloszlatására először saját fiát oltotta be.

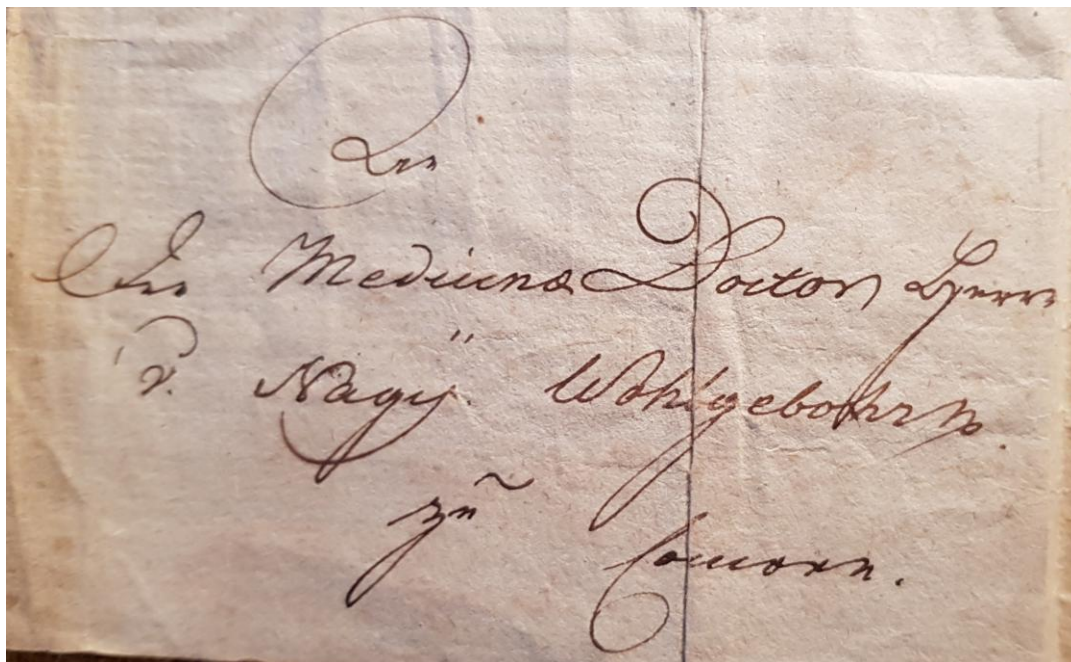
Az oltás a tehénhimlő váladékának felhasználásán alapult. Krász Lilla orvostörténeti áttekintése (2022) szerint a módszer Magyarországra Jean de Carro (1770–1857) orvos tanítványai közvetítésével került, aki 1799-től kezdve kísérletezett vele a bécsi orvosi fakultáson. Nagy Sámuel tehát a legjobb pillanatban tanult a bécsi egyetemen ahhoz, hogy megismerje ezt a módszert. 1801-ben 39 olyan hazai orvosról tudunk, akik már elkezdték alkalmazni, főleg a Dunántúlon és a Felvidéken, legtöbb helyen a törvényhatósági főorvosok. Ők írtak több helyen népszerűsítő munkákat is, ezek között is az elsők közül való a Nagy Sámuel által kiadott füzet, bár – mint később látni fogjuk – ebben az időben nem ő volt a megyei tisztiorvos.

1803-ban alkalma nyílt, hogy mélyen tisztelt atyai barátjának, Kazinczy Ferencnek orvosi segítséget nyújtson. Erről maga Kazinczy számol be Nagy Gábornak írt levelében (Váczy 1893a). Utazás közben Tatánál Kazinczy kocsija balesetet szenvedett, bal karja megsérült, és az orra betört. Egy felcser bekötözte a kezét, de különben nem engedte, hogy a felcser tovább kezelje, az eltört orrát maga igazította helyre. Csak Nagy Sámuelben bízott, akit kihívott Komáromból, majd, amikor jobban lett, Komáromban nála ebédelt. A köztük levő baráti viszonyt az is mutatja, hogy „Nagy S. és a kis Luise” üdvözlétét tolmácsolja a levél végén.

Nagy Sámuelnek is fennmaradt egy Kazinczyhoz írt levele 1806-ból (Váczy 1893b). Ebben arra kéri Kazinczyt, hogy segítsen egy komáromi kereskedőnek Tokajban jó bort szerezni, amit a betegeknek orvosságként is tudna ajánlani:

„Nállunk gyalázatos borokat adnak Tokaji bor helyett drága pénzenn a' betegeknek: egész nagy hasznára lenne tehát az a' betegeknek, hogyha ez az Ur valóságos jó borra tehetne szert.”

1808-ban Nagy Sámuel királyi dicséretben is részesült (5. kép). Akkoriban nagy munkálatok folytak az erődítményben, és úgy látszik, Nagy Sámuel az ott dolgozó, megbetegedett katonák gyógyításában különös áldozatkészséget tanúsított. A királyi dicséretet báró Alvinczi József (1735-1810) tábornagy tolmácsolta, aki éppen 1808-tól Magyarország katonai kormányzója volt.

5. kép. Királyi dicséret, 1808. Címzés. A család tulajdonában.

Az oklevél német szövege a következő:

„Seine Kaiserlich Königliche Majestät haben das für die Kranken bey dem Comorner Festungsbau dargebrachte Geschenk Allerhuldreichst aufzunehmen und zu befehlen geruht Euern Wohlgebohren für diese patriotische und menschenfreundliche Handlung die zugleich einen Beweis von wohlthätiger Theilnahme an dem Schicksal der erkrankten Krieger liefert, die Allerhöchste Zufriedenheit zu erkennen zu geben.

Ich mache es mir zum auszeichnenden Vergnügen, diesen Allerhöchsten Befehl Euern Wohlgebohren mitzutheilen.

Ofen den 10ten december 1808.

Allvintzy

An den Medicinæ Doctor Herrn v. Nagy Wohlgebohren.
zu Comorn.“

A királyi dicséret (1808) magyar fordítása:

„Ő Császári Királyi Felsége méltóztatott a betegeknek a komáromi erőd építésekor átadott ajándékot legkegyesebben elfogadni és megparancsolni, hogy Nagyságodnak ezért a hazafias és emberbaráti cselekedetért, amely egyszersmind bizonyítékát adja a megbetegedett harcosok sorsában való jótékony részvételnek is, Legmagasabb megelégedését kinyilvánítsam.

Kitüntető öröömnek tekintem, hogy ezt a Legmagasabb parancsot Nagyságoddal közölhetem.

Buda, 1808. december 10.

Allvintzy

Medicinæ Doctor v. Nagy Nagyságos Úrnak. Komáromban.“

Milyen orvosi gyakorlatot folytatott?

Kérdéses, hogy vajon Nagy Sámuel Komáromban magán-praxist folytatott-e, vagy megyei vagy városi tisztiorvosként működött. Valószínűbb, hogy legalábbis eleinte nem törvényhatósági főorvos,

hanem magánorvos volt. Szinnyei (1891-1914) így adja meg a foglalkozását: „gyakorlóorvos”. Kiss László (1993, 2018) is azt állítja, hogy magánorvosi gyakorlatot folytatott, de erre tévesen következtet, mert abból indul ki, hogy „*Decsy Almanakjai nem említik nevét*”. De ez a névtár csak az 1794-1796 évekre vonatkozik, amikor Nagy Sámuel még el sem kezdte orvosi tanulmányait. A himlőoltásról írt felvilágosító füzetét 1801-ben saját költségén adta ki (Krász 2009). Kétséget támaszthat, hogy más megyékben hasonló füzeteket szinte kivétel nélkül a tisztiorvosok írtak (Krász 2022). Komárom megyében azonban tudjuk, hogy ekkor a megyei tisztiorvos Seth János volt, és 1801-ben ő is megjelentetett egy német nyelvű, oltást népszerűsítő könyvet (Szinnyey 1891-1914, Kiss 1993, Kacsinecz 2022). Ennek címlapján Seth magát úgy mutatja be, mint „*der löbl. Komorner Gespanschaft ordent. Physicus*” (a tisztelt Komárom megye rendes orvosa).

Az 1808-ban kelt királyi dicséret egyszerően Nagy Sámuel „*Medicinae Doctor*”-nak van címezve. Ha tisztiorvos lett volna, talán ezt a hivatalos címzésbe beleírták volna.

Nagy Sámuel könyvtárának a halála után megjelent könyvjegyzéke (Nagy: *Catalogus librorum... 1810*) nemes Komárom megye tiszteletbeli orvosaként (*physicus honorarius incli. comita. Comaromiensis*) nevezi meg. Kérdés, hogy ezt talán tisztiorvosnak is lehet fordítani? Ez esetben is csak élete vége felé nevezhették ki erre a tisztségre.

Nagy Sámuel orvosi könyvei

Nagy Sámuel 1810-ben halt meg. Halála után a könyvtárát elárverezték, és ehhez pontos leltárt készítettek a könyvekről (Nagy: *Catalogus librorum... 1810*, Viczián 2021b). Ez a leltár megyei tisztiorvosként (*physicus honorarius incli. comita. Comaromiensis*) nevezi meg. A könyvek jegyzéke értékes betekintést ad tulajdonosa szellemi világába. Itt csak az orvosi könyveket említem meg. (Az irodalomjegyzékben ezekre külön nem hivatkozom, a címek benne vannak a katalógusban.)

A katalógusban „*Libri Medici*” cím alatt van felsorolva a legtöbb könyv, mintegy 200. Ez érthető is, hiszen ezek a mindennapi munkájának a segédeszközei voltak. Ezek nagy részével most nem foglalkozunk, főleg csak az általánosabb, természettudományi vonatkozású művekkel. Talán érdekes a magyar orvosi szerzők nevét felsorolni (zárójelben a könyv évszáma): kibédi Mátyus István (1787), Kolbány Pál (1805), Zsoldos János (1802), Ezek között is voltak inkább pszichológiával, neveléstudománnyal foglalkozók: almási Szalay János (Kassa, 1794), Rácz Sámuel (1789). Még Jénából hozott magával néhány orvosi disszertációt az 1790-es évekből.

Külön fontossága volt a himlőről írt munkáknak, mert – mint említettük – Komáromot 1801-ben himlőjárvány sújtotta. Országosan alapkönyvnek számított Bene Ferenc *A himlő veszedelme ellen való oktatás* (Pest, 1800) című műve.

Az általánosabb érdeklődésű orvosi könyvek témái is az ásványtantól a botanikáig terjednek.

Megvolt Nagy Sámuel könyvtárában egy, a hazai sziksóval foglalkozó tanulmány, Pázmándi Gábor, Komárom megyei nemesi származású orvos *Idea natri Hungariae veterum nitro analogi* című doktori értekezése (Vindobonae, 1770). Ez azért érdekes, mert a Sanderfordításban van egy önálló rész a magyar sziksóról, ami a német eredetiben nincs meg. Ennek egyik forrása lehetett Pázmándi Gábor tanulmánya. Nagy Sámuel sziksóról való ismereteinek egy másik forrása lehetett Hatvani István debreceni professzor munkája a Debrecen környékén található sókról, amely azonban nem önálló kiadványban jelent meg, hanem a *Thermae Varadienses...* (Váradi hévforrások...) című munkája függelékeként (Stephanus Hathvani, Bécs, 1777). Ez utóbbi nem volt meg Nagy Sámuel komáromi könyvtárában, de nyilván még debreceni kollégiumi könyvtáros korából jól ismerte Hatvani professzor műveit.

A korabeli termálvizekkel és sziksó-kivirágzásokkal foglalkozó irodalmat Szőkefalvi-Nagy Zoltán (1965) ismertette.

Még egy másik, gyógyvízről való könyv Torkos Justus Jánosnak a Komáromhoz közeli Dunaalmás kénes langyos karsztforrásairól szóló tanulmánya volt (Pozsony, 1746, *11. ábra*). Dunaalmás akkoriban kedvelt fürdőhelynek számított. A források a 20. században elapadtak, ma újra megvannak, de nem hasznosítják őket.

Két növényteni munkát is ide soroltak. Az egyik Linné *Philosophia botanica* című műve, amely sokkal későbbi, mint a rendszertan, de nem igazán filozófia, hanem inkább a botanika alapfogalmait tárgyalja. A másik a növénytan egyik hazai úttörőjének munkája, Földi János hajdúhadházi orvos rövid kritikája és áttekintése a magyar füvésztudomány akkori állásáról (Bécs, 1793). Ez a munka Jénában is nagy sikert aratott, 1794-ben a jénai Természetvizsgáló Társaság Földi Jánost tiszteleti taggá választotta.

Irodalom

ALAPI Gyula: *Komáromvármegye nemes családai*. Komárom. 1911. 308 p.

CAMPE, Joachim Heinrich: *Kleine Seelenlehre für Kinder*. Hamburg: Carl Ernst Bohn. 1780.

[CAMPE, Joachim Heinrich]: *Psychologia Cämpéből*. Fordította: Nagy Sámuel. Pozson és Komárom: Wéber Simon Péter. 1794.

[DERCSÉNYI János] DERCSÉNY VON DERCZEN, Johann: *Über Tokay's Weinbau, dessen Fexung [=Fechsung] und Gährung. Mit geognostischen Beilagen*. A. Wien: Blumauer, 1796. 111 p.

[DERCSÉNYI János] DERCZENI DERCZENI János: *A' tokaji bornak termesztéséről szűréséről és forrásáról. A' föld' természeti Tulajdonságait kimagyarázó Tóldalékkal*. Kassann, Fűskúti Landerer Ferentz betűivel. magyarúl Ö. F. G. P. P. [Öri Fülep Gábor] által, [év nélkül]. Hasonmás kiadás. Szerkesztette és sajtó alá rendezte P. Balsai Jolán. Miskolc: Kazinczy Ferenc Társaság és Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. 1989. 106 p.

[DERHAM, William] DERHÁM Viliám: *Physico-theologia, az az az Isten' lételének és tulajdonságának a' teremtés munkáitól való megmutattatása*. Magyar nyelvre fordította Segesvári István. Béts: Trattner Tamás. 1793. LXIII+752 p.

FISCHER, Daniel: *De terra medicinali Tokayensi tractatus medico-physicus*. Wratislaviae: Apud Michaellem Hubertum. 1732. 144 p.

GURKA Dezső: Magyar schellingianusok előadásai a jénai Ásványtani Társaság ülésein (Lectures of the Hungarian Schelling-followers on the sessions of the Mineralogical Society in Jena). In Gurka Dezső, ed.: *Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18-19. században*. 138-158. Budapest: Gondolat Kiadó. 2013.

HÁLA József, NÉMETH Tibor, TERBÓCS Attila: Zay Sámuel élete és munkássága (Sámuel Zay, life and activity). *Földtani Közlöny* 128. no. 4. 1998. 629-646.

HUFELAND, Christoph Wilhelm: *Guter Rat an Mütter*. Grenzach. 1799.

[HUFELAND, Christoph Wilhelm] *Az anyákhoz való jó tanácsa* Hufelandnak. Fordította: Öri Fábíán László. Pozson: Wéber Simon Péter. 1802. 106 p.

KACSINECZ Krisztián: 220 éve ismerjük az oltást, azóta vitázunk róla. *Delta*. A komáromi régió hetilapja 2022/01/25.

KILIÁN István: Csokonainak s baráti körének ismeretlen levelei. *Irodalomtörténeti Közlemények* 83. no. 5-6. 1979. 605-609.

- KISS László: A Komáromi Tudós Társaság orvos tagjai (200 éve jelent meg a Minden Gyűjtemény utolsó száma). *Irodalmi Szemle* 36. no. 1. 1993. 55–61. Pozsony.
- KISS László: A Minden Gyűjtemény a Komáromi Tudós Társaság orvos tagjainak hozzájárulása a magyar nyelv gyarapításához. *Magyar Orvosi Nyelv* 2018. no. 2. 63–67.
- KRÁSZ Lilla: Medizin und Mediziner im Zeitalter von Ferenc Kazinczy. *Hungarian Studies* 23. 1. 2009. 11–28. Budapest. <https://doi.org/10.1556/HStud.23.2009.1.2>
- KRÁSZ Lilla: Az „oltalmazó himlőről”. A himlőoltás magyarországi népszerűsítése és bürokratizálása. *Századok* 56. no. 1. 2022. 61-80.
- LINK, Christian: *A teremtés teológiája*. Dogmatika IV. kötet (egyetemi jegyzet). Nagykőrös: Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara. 2007. 377 p.
- NAGY Sámuel: *Az oltalmazó himlőről, írta a komáromi nép megvilágosítására különösen*. Komárom: özvegy Klára Weinmüller betűivel. 1801. 15 p.
- [NAGY Sámuel]: *Catalogus librorum experientissimi quondam medicinae doctoris Samuelis NAGY de Path tabulae judicariae assessoris et physici honorarii incli. comita. Comaromiensis. Comaromii* (Néhai pathi Nagy Sámuel nagy tudású orvosdoktor, az ítéltábla ülnöke és nemes Komárom megye tiszteletbeli orvosa könyveinek jegyzéke). Comaromii: Typis Viduae Weinmüllerianae. 1810. 72 p.
- NÉMETH László: A református énekeskönyv. In *Az én katedrám. Tanulmányok*. 105-115. Budapest: Magvető és Szépirodalmi Kiadó. 1969. (Az eredeti előadás: 1940.)
- PAPP Gábor: *A magyar topografikus és leíró ásványtan története* (History of topographical and descriptive mineralogy in Hungary). Topographia Mineralogica Hungariae 7. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 2002. 444 p.
- SANDER, Heinrich: *Von der Güte und Weisheit Gottes in der Natur*. Karlsruhe: Schmieder. 1778. 526 p.
- SANDER, Heinrich: *Az Istennek jósága és böltsessége a' természetben*. Sander Henrik után. Fordította: N. S. [Nagy Sámuel]. Pozson és Komárom: Wéber Simon Péter. 1794. XXXIV+507 p.
- [SANDER, Heinrich]: *Istennek jósága és böltsessége a' természetben*. Sander Henrik után. Fordította: Nagy Sámuel. 2. javított és bővített kiadás. Pozson: Wéber Simon Péter. 1798. XXX+524 p.
- SZILÁGYI Ferenc: Csokonai költői szókincséről. In *Pais Emlékkönyv*. 544-548. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1956. 711 p.
- SZILÁGYI Ferenc: Észrevételek és kiegészítések Kilián István közléséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 83. no. 5-6. 1979. 610-618.
- SZILÁGYI Ferenc: *Csokonai művei nyomában*. *Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1981. 743 p.
- SZILÁGYI Ferenc: Nagy Sámuel ismeretlen fordításai Gessnerből s egy radikális társadalombíráló műből (Csokonai baráti s eszmei kapcsolataihoz). *Irodalomtörténet* 68. 1986. 514-523.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 1-14. kötet. Hornyánszky, Budapest. 1891-1914.
- SZABÓ József *terepi jegyzőkönyvei* 1863-64. és 1865-66. Szabályozott Tevékenységek Felügyeleti Hatósága (SZTFH), Földtani Igazgatóság, Tudománytörténeti Gyűjtemény, Budapest.

- SZABÓ József: Tokaj-Hegyalja és környékének földtani viszonyai. *Math. Term.tud. Közl.* 4. 1866. 226-303.
- SZŐKEFALVY-NAGY Zoltán: Hatvani István mint orvosvegyész. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 35. 1965. 11-24.
- TAKÁTS Sándor: *Péteri Takáts József*. Budapest. 1890. 165 p.
- TORMA Károly: Gróf Bethlen Elek úti naplója. 1795-1797. *Kolozsvári Nagy Naptár* 1867. 79-101.
- VÁCZY János, ed.: *Kazinczy Ferencz levelezése*. 2. kötet 1790-1802. 434. Nagy Sámuel Kazinczynak, Debreczen, 1794. február 15. 331-336. Budapest: MTA. 1891. 626 p.
- VÁCZY János, ed.: *Kazinczy Ferencz levelezése*. 3. kötet 1803-1805. 601. Kazinczy Nagy Gábornak, Bécs, 1803. június 2. 67-69. Budapest: MTA. 1893a. 574 p.
- VÁCZY János, ed.: *Kazinczy Ferencz levelezése*. 4. kötet 1806. január 1. - 1807. április 30. 1025. Nagy Sámuel Kazinczynak, Komárom, 1806. október 26. 383. Budapest: MTA. 1893b. 644 p.
- VICZIÁN István: Az ásványtan iránti érdeklődés a németországi egyetemeken tanuló erdélyi diákok között a 18. század végén. In Gudor Botond, Kurucz György, Sepsí Enikő, ed.: *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712-1769) korában*. 108-121. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó. 2012.
- VICZIÁN István: Nagy Sámuel, egy 18. századi debreceni mineralógus. *HUNGEO konferencia*, Debrecen, 2014a. 205-209.
- VICZIÁN István: Nagy Sámuel, egy 18. századi debreceni mineralógus (abstract). *EMT VII. Tudomány- és technikatörténeti Konferencia, Szilágysomlyó*, 2014b. 182-183.
- VICZIÁN István: „Mineral theologia” – ásványkutató teológusok és hívő mineralógusok a 18. században. *Sola Scriptura* 2014c. no. 2, (51), 16-28.
- VICZIÁN, István: „Mineral theologia” – das Verhältnis der Glaube und Naturwissenschaft in den Schriften der ungarischen Mitglieder der „Jenaer Mineralogischen Gesellschaft”. In Gurka, Dezső, ed.: *Deutsche und ungarische Mineralogen in Jena*. 77-97. Budapest: Gondolat Verlag. 2015.
- VICZIÁN István: Mi volt az a „Tokaji föld”? (abstract). *MFT Vándorgyűlése, Sárospatak*, 2016. *Az előadások összefoglalói* 93-94.
- VICZIÁN István: Mi volt az a „tokaji orvosi föld”? *Honismeret* 45. no. 3. 2017. 31-38.
- VICZIÁN István: Manuel Ferreira da Camara brazil geológus látogatása Tokaj-Hegyalján és Erdélyben (1795–96) (kivonat). (Visit of the Brazilian geologist Manuel Ferreira da Camara in Tokaj area and Transylvania, 1795–96, abstract). *EMT XIV. Tudomány- és Technikatörténeti online Konferencia*, [Kolozsvár], 2021a. 92-95.
- VICZIÁN István: Pathy Nagy Sámuel (1770–1810) szellemi világa – könyvtárának jegyzéke alapján. *Historia Scientiarum*, EMT, Kolozsvár 19. 2021b. 50-65.
- VICZIÁN, István: Fissure-filling clay in dacite at Tokaj, Hungary – a historical medicine. 8th Mineral Sciences in the Carpathians Conference, 2021, Miskolc, Hungary. *Acta Mineralogica-Petrographica, Abstract Series*, Szeged, 11. 2021c. 51.
- VICZIÁN István, NÉMETH Tibor: A gyógyszernek használt „tokaji föld” ásványtani meghatározása (Mineralogy of the historical medicine called „Tokaj earth”). *XXII. EMT Bányászati, Kohászati és Földtani online Konferencia*, [Kolozsvár], 2021. 103-109.
- VICZIÁN István, PATHY-NAGY Gábor: Pathy Nagy Sámuel, a jénai Ásványtani Társaság magyar titkára (kivonat). (Sámuel Pathy Nagy, Hungarian Secretary of the Jena

Mineralogical Society, abstract). *EMT XVII. Tudomány- és Technikatörténeti Konferencia Nagyvárad, 2024.* 110-115.

VICZIÁN, István: Sámuel Pathi Nagy und ungarische Mediziner und Mineralogen des 18–19. Jahrhunderts. *Tagung „Medizin und Philosophie im Dialog um 1800“.* Budapest, 16. 05. 2024. Ausschuss für Wissenschafts- und Technikgeschichte, Ungarische Akademie der Wissenschaften und Lehrstuhl für ungarische Literaturgeschichte im 19. Jahrhundert an der Eötvös-Loránd-Universität.

ZAY Sámuel: *Magyar mineralógia avagy az ásványokról való tudomány.* Komárom: Weber Simon Péter. 1791. 16, 349 p.